

Hollandse turfwinning in de omgeving van Friedrichstadt

PAUL BURM

Tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609–1621) speelde zich een hevige religieuze tweestrijd af. Het meningsverschil liep zo hoog op, dat in 1619 te Dordrecht een nationale synode de knoop doorhakte en de remonstrantse partij verbood haar godsdienst nog langer uit te oefenen. Dat joeg mensen op de vlucht. Sommigen kwamen in Noord-Duitsland terecht en stichtten een nieuwe stad: Friedrichstadt (Frederikstad). De landsheer van Sleeswijk-Holstein, hertog Friedrich III, garandeerde de immigranten godsdienstvrijheid en gaf de stad onder meer marktrechten. Dit artikel richt zich op de turfwinning die tijdens de opbouw van de stad werd uitgevoerd onder aanvoering van de remonstranten Marcus Gualterus uit Kampen en Petrus Engelraven uit Boskoop¹ en de betekenis daarvan voor de ontwikkeling van de stad.

HET BEGIN VAN DE STAD

Voorafgaand aan de ontwikkelingen in en om Frederikstad arriveerde op 5 december 1619 Willem van den Hove met vrouw en kinderen per schip in Tönning². De uit Antwerpen afkomstige koopman emigreerde van Amsterdam naar Eiderstedt en was op de hoogte van de stichting van een nieuwe stad. De vooruitziende handelsblik van Willem van den Hove (heer van Wedde, zoals hij zich noemde) dreef hem naar Sleeswijk. Mogelijk was hij in Nederland al betrokken bij het maken van de plannen voor de stad. In ieder geval stond hij in contact met Johannes de Haen, oud raadspensionaris van Haarlem, prominent remonstrant en adviseur van hertog Friedrich III.

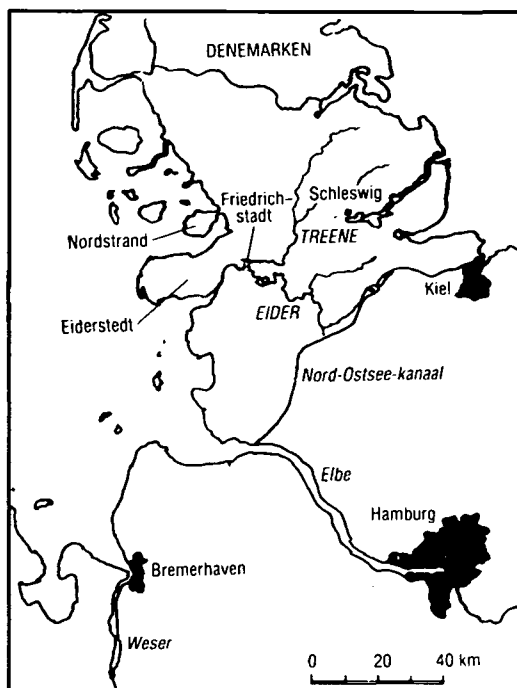
Van den Hove bedacht dat een nieuwe stad grote vraag naar bouw materiaal zou genereren. Daarom wilde hij een steenbakkerij beginnen. In september 1619, nog voor zijn vertrek naar Sleeswijk, diende hij een octrooi verzoek in bij Friedrich III om het alleenrecht van het steenbakken te krijgen. Na zijn aankomst kreeg hij inderdaad het monopolie om *steen en panovens te doen maken op de manier van de friesche steen en pannen*. De hertog verleende hem dit privilege met het oog op de voorgenomen stadsstichting *bij het nieuwe veer*³. De eerstkomende vijftig jaar mocht niemand anders dan Van den Hove aan de rivieren Treene of Eider steenen, pannen of tegels bakken.

Van den Hove kon een potje breken bij

Friedrich III. Nog op de dag van zijn aankomst, nodigde hij zichzelf op Schloß Gottorf in Sleeswijk uit. De hertog had weliswaar in de omgeving van Tönning een huis voor hem geregeld, maar van den Hove was daar niet erg tevreden mee. Hij vond het geen gepaste accommodatie voor zijn zwangere vrouw. Had hij geweten hoe

Willem van den Hove (ets van onbekende oorsprong).

Overzicht van Noord-Duitsland met Friedrichstadt.

de zaken erbij stonden, zo schrijft hij, dan was hij niet aan de reis begonnen. Het zou niet de laatste keer zijn, dat Van den Hove zich hovaardig opstelt tegenover Friedrich III. In de uitgebreide correspondentie tussen beiden, blijft de hertog er echter stoïcijns onder. Om zijn positie kracht bij te zetten refereerde Van den Hove bij voortdurend aan de optie om elders tegen gunstiger voorwaarden te investeren. Hij wil de lezer doen geloven dat het slechts zijn goedwillendheid is die hem in Sleeswijk-Holstein houdt. Alles bij elkaar werpt de verhouding tussen de hertog van Sleeswijk-Holstein en Willem van den Hove de vraag op of deze laatste de stichting van Frederikstad mede heeft gefinancierd. Mogelijk heeft Van den Hove de hertog zelfs geld geleend. Het is hier helaas niet de plaats verder in te gaan op de relatie tussen Van den Hove, de hertog van Sleeswijk-Holstein en de stichting van de stad.

DE BOUW VAN FREDERIKSTAD

Op 21 oktober 1620 passeerde de stichtingsakte⁴ van Frederikstad bij de landsheer en konden de Hollandse remonstranten starten met de bouw. De verkavelde percelen werden op 1 maart 1621 aan de immigranten toegewezen. Dat najaar werd de eerste steen van het eerste huis gelegd. Inmiddels bezat Willem van den Hove twee steenovens⁵, die het bouw materiaal voor de nieuwe stad moesten leveren. Maar de handel verliep niet tot ieders tevredenheid. Er werd geklaagd dat Van den Hove zijn monopolie oneerlijk gebruikte door het aanbod van stenen krap te houden en daarmee de prijzen hoog. Van den Hove antwoordde de hertog dat hij niet genoeg mensen en brandstof kon krijgen om in de vraag naar stenen te kunnen voorzien.

Mogelijk ligt het gebrek aan baksteen of de hoge prijs ervan ten grondslag aan het trage bouwregime in Frederikstad. Anderzijds groeide de stroom immigranten niet overeenkomstig de verwachtingen. In de stichtingsakte van de stad had Friedrich III nog beloofd dat op zijn kosten honderd huizen mochten worden gebouwd, maar tussen 1621 en 1623 groeide Frederikstad hooguit met enkele tientallen stenen woningen. In het voorjaar van 1624 zijn er in de stad 25 huizen gebouwd (Carstensen, 1913).

Misschien moeten we het begrip huis niet te nadrukkelijk gelijkstellen aan stenen woonverblijf. Het totale aantal woonverblijven lag waarschijnlijk hoger dan de genoemde 25. Een belangrijk deel van de oorspronkelijke bevolking heeft namelijk lange tijd in eenvoudige hutten gewoond, mogelijk analoog aan de situatie in Nieuw-Amsterdam in Noord-Amerika, dat ook in 1620 ontstond. Vergelijkend archeologisch onderzoek in Frederikstad kan dat misschien ooit nog uitwijzen. In de huidige Lohgräber Straße zijn sporen van hutten aangetroffen. Deze straat heette oorspronkelijk 'in de Telten'. De Hollandse bevolking duidde daarmee de eenvoudige en tijdelijke bedoelde huisjes op die plaats aan. Ook de allereerste Hollanders in Nieuw-Amsterdam woonden in hutten, vaak

niet meer dan een dak boven een in de grond gegraven kuil (Zantkuyl, 1985).

TURF EN BAKSTEEN

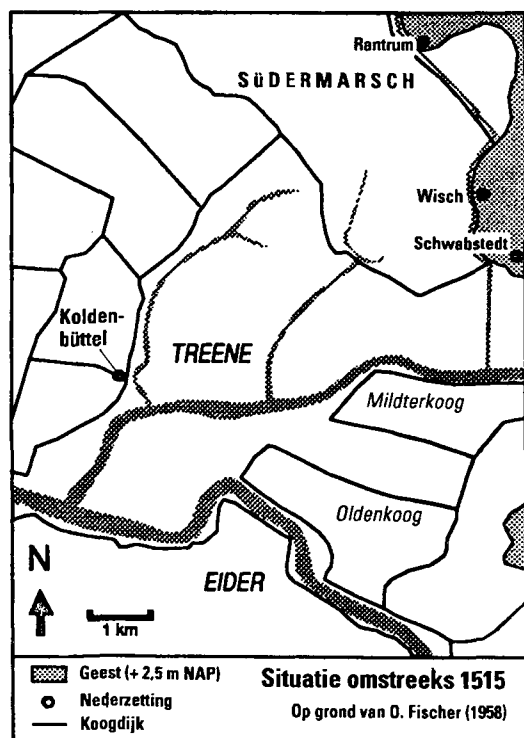
Willem van den Hove bakte zijn stenen in ovens gestookt met turf. Op 17 april 1623 vroeg hij de hertog voor de tweede keer turf te mogen graven in de directe omgeving van zijn steenbakkerij. Hij wilde er een oven bij bouwen en had daarom meer turf nodig. Maar Van den Hove ving bot bij de hertog. Twee remonstranten uit Frederikstad hadden met hun turfwinning-plannen meer succes. Predikant Petrus Engelraven en rector Marcus Gualterus kwamen met een voor Friedrich III verrassend verzoek. Ze wilden het veen inunderen, om er vervolgens per schip en met 'netten' turf uit te winnen. De

hertog was echter onbekend met de *Hollandse* wijze van vervening en vroeg nadere uitleg. Engelraven en Gualterus schreven een tweede verzoek en schetsen hoe zij met de baggerbeugel wilden slagturven. In tegenstelling tot Van den Hove kregen zij van de hertog wel toestemming. Op 18 april 1624 werd op Schloß Gottorf de concessie voor Engelraven en Gualterus opgesteld. Zij krijgen *Vehnlande bei Hove* tot hun beschikking en mogen daar kanalen graven, sluisen bouwen en wegen aanleggen⁶. De gekozen organisatievorm is verwant aan de in Nederland veel toegepaste veencompagnie.

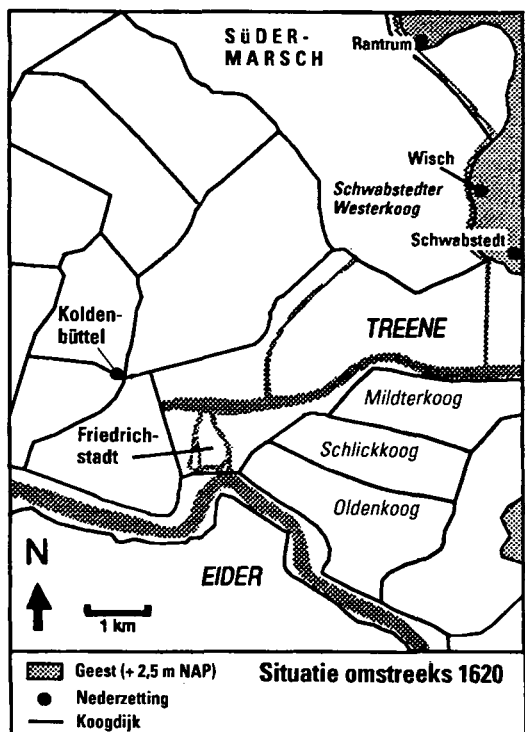
Als ware projectontwikkelaars hebben Engelraven en Gualterus een financieel sluitend plan bedacht, dat bovendien een bevolkingsimpuls aan Frederikstad moest geven. Een aspect dat vooral de hertog moet hebben aangesproken. Hollandse remonstranten van gering vermogen werden overgehaald in de veencompagnie van Frederikstad deel te nemen. Na hun aankomst in Sleeswijk werden ze in het veen, dichtbij het werk, in tenten en hutten gehuisvest. In ruil voor hun arbeid werd voor hen een *groot en aanzienlijk huis* in Frederikstad gebouwd. Het was de bedoeling dat de Hollandse immigranten zich daar blijvend zouden vestigen.

In de eerste jaren van Frederikstad bestond kennelijk nauwelijks een geldeconomie en kregen de medeconcessieleden in ruil voor hun arbeid een woning. Het is niet eenvoudig vast te stellen hoeveel mensen in de compagnie van Engelraven en Gualterus hebben deelgenomen. Wel is zeker, dat de initiatiefnemers een nauwkeurige boekhouding hebben gevoerd, waarin werd opgenomen wie deelnam en hoeveel turf werd afgegraven. De hertog bepaalde dat voor iedere demat ($\pm 0,5$ ha) 35 mark Lübisch aan zijn *Rente Cammer* betaald moest worden.

Engelraven en Gualterus werden er persoonlijk verantwoordelijk voor gesteld dat de heffingen vóór 11 november (Martini Episcopi) werden voldaan. Helaas zijn de rekeningen van de *Rente Cammer* grotendeels verloren gegaan (naar wordt aangenomen tijdens de geallieerde bom-

De omgeving van Friedrichstadt voor de afdamming van de Treene in 1570.

De omgeving van Friedrichstadt ten tijde van de stichting van de nederzetting.

bardementen op Kiel). Ook zijn de gegevens van Engelraven en Gualterus onvindbaar en mogelijk eerder al aan oorlogsgeweld ten prooi gevallen bij het bombardement van de Denen op Frederikstad in 1850.

PLAATS EN OMVANG VAN DE TURFWINNING

Het is niet eenvoudig om nog met zekerheid vast te stellen hoeveel mensen bij deze vervening betrokken zijn geweest, en hoeveel turf er is gewonnen. Maar er zijn wel verschillende indirecte aanwijzingen die een voorzichtige schatting over de plaats, de omvang en het succes van deze concessie rechtvaardigen. Het gebied dat de initiatiefnemers ter beschikking kregen moet een behoorlijke oppervlakte hebben gehad. Dat blijkt onder meer uit de 300 demat (± 150 ha)

veen die Gualterus en Engelraven ten eigen nutte mogen exploiteren.

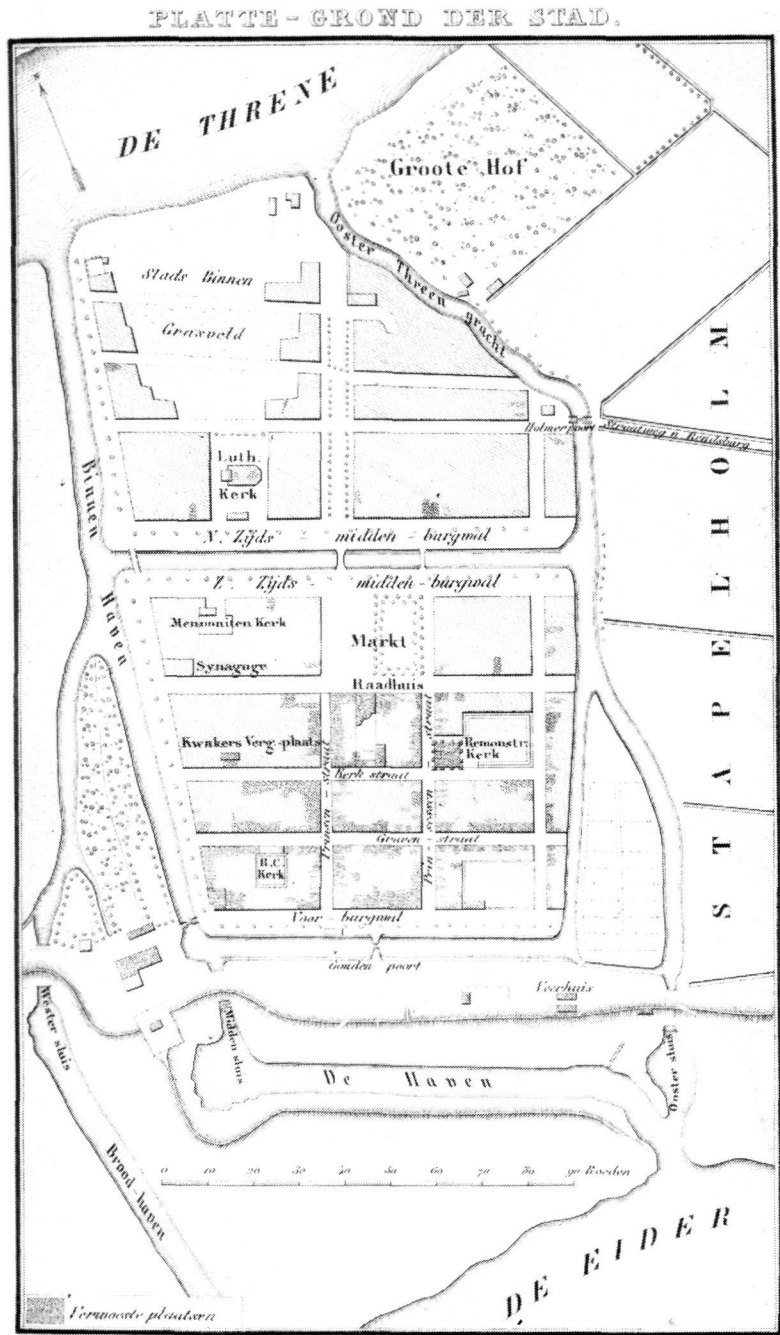
Naast enkele toponiemen in de concessieakte, zoals Wisch, dat op de geest ligt en grenst aan de Schwabstedter Westerkoog, vinden we in een andere akte van 24 december 1624 een tweede aanwijzing voor de plaats van de turfwinningen. In de winter na het verlenen van de veenconcessie, wordt op Schloß Gottorf geregeld dat Gualterus en zijn concessiegenoten de huidige Südermarsch en Schwabstedter Westerkoog in eigendom krijgen⁷. Het betreft een gebied in de driehoek Frederikstad-Husum-Schwabstedt, met een oppervlakte van ongeveer 3500 ha. De veenontginningen van de eerste bewoners van Frederikstad liggen eveneens in dat gebied. Daar, tussen de klei van Eiderstedt en de hoge geest, waren ideale omstandigheden aanwezig voor de vorming van veen. Door stuwing van het zoetwater dat van de geest omlaag kwam ontstond een nat gebied waar veen gemakkelijk kon groeien. Het land dat Gualterus en de zijnen kregen was nat, leeg en onbewoond.

De hertog verbond aan zijn schenking een conditie. Gualterus en *zijn mede beschrevenen* moeten het buitendijkse land zo snel mogelijk indijken. De hertog wil dat er beschermende maatregelen tegen het zeewater worden getroffen. In de context van de natte vervening en de daarmee gepaard gaande aanleg van bijvoorbeeld een inundatiesluis, is deze aandacht voor bedijkingen verder westwaarts in dit gebied geen verrassing.

In het begin van de 17e eeuw kon de vloed ten zuiden van Husum het land diep binnendringen. Een doorbraak naar de Treene zou Eiderstedt isoleren. De zorgen van Friedrich III bleken niet onterecht. Door de storm van 1634 zijn aan de westkust van Sleeswijk-Holstein uitgestrekte gebieden verloren gegaan, waaronder een deel van het gebied dat Gualterus en de zijnen in 1624 in eigendom kregen.

Maar het vloedwater heeft het veen in de Schwabstedter Westerkoog niet weggespoeld. Ook nu nog kan men daar resten van de turf-

Plattegrond van Frederikstad gemaakt in na het zesdaagse bombardement van de Denen in 1850 (Tideman, 1852).

Dit 'groot en aanzienlijk huis in Frederikstad' is het naar de koopman Paladanus genoemde huis in de Prinsenstraat. Het werd gebouwd in 1637 (foto auteur).

winning vinden in de vorm van veendammen met aan weerszijden veenputten. In het landschap is relatief grote onregelmatigheid in het reliëf waar te nemen en te zien is hoe de recentere kleiaanslibbing tegen het oudere achtergebleven veen ligt. In de Südermarsch rest een veeneiland met er omheen jong aangeslibde klei.

Oldekop (1906) is van mening dat in de Schwabstedter Westerkoog twee kapellen hebben gestaan. Hij meldt ook dat er omstreeks 1850 bij het turfgraven zerken in het veen zijn gevonden. Hiervan hebben we echter niets terug kunnen vinden.

Sinds 1970 dient het grootste gedeelte van de Schwabstedter Westerkoog (ongeveer 250 ha)

als waterbergingspolder ter ontlasting van de Treene. Binnen het veel meer uitgestrekte Südermarsch heeft deze bergingspolder een eigen binnendijk gekregen. Omdat we buiten de Schwabstedter Westerkoog geen sporen van turfwinning hebben kunnen ontdekken gaan we er van uit dat het totale turfwinningsareaal van Engelraven en Gualterus groter is geweest dan dat gebied.

Hiermee hebben we de plaats en de maximale oppervlakte van het turfwinningsgebied bij benadering kunnen vaststellen. In dit stadium blijft onduidelijk hoeveel mensen er aan het werk zijn geweest. In ieder geval omvatte het concessiegebied meer veen dan er voor turfwinning is gebruikt. Niettemin was de hertog tevreden over de gang van zaken en vond ze voor herhaling vatbaar. Zes jaar later, in 1630, gaf Friedrich III een nieuwe, vergelijkbare turfwinningconcessie uit aan Abraham van Tongerlo⁸.

TURF ALS ECONOMISCH INSTRUMENT

In Sleeswijk-Holstein was men onbekend met de natte verving. Zo er al verveend werd in de 17e eeuw, stak men de turf in het droge en op een bescheiden schaal. De oorspronkelijke bevolking had de turf ook niet echt nodig, want op de hogere gronden was er in de eerste helft van de 17e eeuw nog voldoende brandhout beschikbaar. Bovendien was turf in Sleeswijk over het algemeen slecht van kwaliteit. Door volgens de Hollandse methode het natte veen samen te persen kreeg men compacte turven met een hoge calorische waarde. Zo werd ook Sleeswijkse turf waardevol als brandstof voor de steenbakkerij.

De economische tegenstellingen in de beginjaren van Frederikstad werden nog markanter doordat Gualterus en Engelraven (en hun compagnons) met de veenconcessie een troef in handen kregen in hun prijsconflict met steenbakker Van den Hove, die geen turf mocht graven. Van den Hove's monopolie werd daardoor uitgehold. Voor de brandstof van zijn ovens werd hij afhankelijk van de turf die zijn klanten

– de potentiële inwoners van Frederikstad – dolven. Niet langer kon hij de baksteenprijs ongestraft hoog houden. De delvers op hun beurt zouden in dat geval eenvoudig de prijs van de turf opdrijven. Dus had Van den Hove in deze situatie geen andere keus dan de productie te staken of in te perken, als men hem het rendement op bakstenen niet gunde. Het zal duidelijk zijn, dat deze verhoudingen de handel en bouw in steen niet hebben bevorderd. Geruïneerd verliet Willem van den Hove in 1637 de stad.

BESLUIT

De relatie tussen Friedrich III, de hertog van Sleeswijk-Holstein, en Willem van den Hove, heer van Wedde is voor de eerste jaren van Frederikstad van betekenis. De beschermde positie die Van den Hove bij de hertog genoot blijft raadselachtig. Hij krijgt een monopolie op het steenbakken en heeft daarmee nieuwkomers in de stad in een economische wurggreep. Deze weten zich daar pas uit te bevrijden nadat ze in 1624 het recht van slagturven weten te verwerven. Op hun beurt hebben ze daarmee Van den Hove in de klem. Zonder twijfel heeft dit mechanisme een rol heeft gespeeld bij de stagnerende ontwikkeling van Frederikstad.

Gualterus en Engelraven zijn in 1624 de initiatiefnemers van een grootschalige turfwinning in de Schwabstedter Westerkoog. Ze scheppen daar een sociaal-economisch systeem dat mede aan de wieg staat van Frederikstad. Maar zonder nauwkeurige bestudering van de ontwikkeling van Frederikstad blijft onduidelijk hoeveel remonstranten zich in die eerste jaren hebben laten overhalen naar het Sleeswijkse veen te vertrekken, en hoe groot de bevolkingsomvang van Frederikstad in zijn eerste jaren is geweest.

Hoe dan ook, Frederikstad is nooit uitgegroeid tot een grote handelsnederzetting. De vraag blijft welke omvang van de nederzetting men voor ogen had bij het plannen van de stad. Tegen het einde van de 17e eeuw had het stadje naar schatting nog geen 2000 inwoners, en met

de geschiedenis van Sleeswijk-Holstein was het dan weer Duits en dan weer in Deense handen. De remonstranten in de stad onderhouden nog tot in deze eeuw banden met Nederland.

Dutch peat reclamations in the surroundings of Friedrichstadt (Northern Germany)

In the beginning of the 17th century Dutch remonstrants were exiled from Holland as a result of religious discord. Some went east and founded Friedrichstadt in Schleswig-Holstein, Northern Germany. Apart from the arrival of this religious group the founding of the new town was influenced by the Antwerp merchant Willem van den Hove. Amongst other rights the sovereign Friedrich III granted the new town in 1621 freedom of religion and a market. At the same time he gave Van den Hove the monopoly of making bricks, an important building material. On the other hand the new inhabitants introduced the concept of commercial peatdigging which had been developed in the Netherlands. They became the suppliers of fuel needed by brickmaker Van den Hove. This social and economic dependency did not benefit the new town and surely contributed to the stagnation in the growth of Friedrichstadt, never becoming the prosperous port it was meant to be.

LITERATUUR

- BÖRM, G. (1966). Die Wirtschaft der Geestinseln Stapelholm, ihre Entwicklung und ihre Funktion in der Landschaft. Kiel.
- CARSTENSEN, C.A. (1913). Die Gründung und anfängliche Entwicklung von Friedrichstadt an der Eider. Plön.
- CORPUS STATUORUM SLESVICENSIIUM (1799). Dritter Band. Erste Abteilung. Die Stadt: Friedrichstadt betreffend Schleswig.
- ERLER, H. (1993). Friedrichstadt. Eine holländische Gründung zwischen Eider und Treene 5. Auflage Walter Raabe, Westholsteinische Verlagsanstalt Boyens & Co., Heide.
- FISCHER, O. (1958). Landgewinnung und Landerhaltung in Schleswig-Holstein. Band 3, Eiderstedt; Band 4, Stapelholm und Erniederung.

- KANTZENBACH, F.-W. (1970). Friedrichstadt: Von der Toleranzgemeinde zur Ökumene an einem Ort. Zum 350 jährigen Bestehen der Remonstrantischen Bruderschaft. In: Schleswig-Holstein, pp. 116–119.
- LÖDING, F. (1981). Mercantilistische fürstliche Handelspolitik am Beispiel der Gründung von Friedrichstadt. In: Mitteilungsblatt der Gesellschaft für Friedrichstädter Stadgeschichte 18, pp. 20–36.
- MAGER, F. (1930). Entwicklungsgeschichte der Kulturlandschaft des Herzogtums Schleswig in Historischer zeit. Erster band, Breslau.
- OLDEKOP, H. (1906). Topographie des Herzogtums Schleswig, Kiel. Topographisches-Staatliches Handbuch des Preussischen Staats, 1880. Berlin.
- PONT, F. (1913). Friedrichstadt a.d Eider, Holländische Kolonisation an der Eider un die gottorpische Handelspolitik in den letzten dreissig jahren des Spanisch-Niederländischen Krieges. Ernst Klinger Friedrichstadt, band 1.
- PONT, F. (1913–1921). Friedrichstadt an der Eider, Zweiter Teil: Der Remonstrantismus und die Religionsfreiheit in Friedrichstadt. Erlangen.
- SCHMIDT, H. (1944). Beiträge zur Geschichte der Stadt Friedrichstadt an der Eider. In: Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, 72, pp. 306–322.
- SCHMIDT, H. (1957). Friedrichstadt, Vergangenheit und Gegenwart. Mathiesen verlag, Lübeck.
- SCHRÖDER, J. VON (1854). Topographie de Herzogthums Schleswig-Holstein. Oldenburg.
- TIDEMAN J. (1852). Frederikstad aan de Eider, en hare Hollandsche gemeente. Historische meededelingen omtrent beider stichting. Rotterdam, Van der Meer & Verbruggen.
- ZANTKUYL, H. (1985). Reconstructie van enkele Nederlandse huizen in Nieuw-Nederland uit de zeventiende eeuw. Bulletin K.N.O.B. 84, pp. 166–179.

NOTEN

- 1 Marcus Gualterus (Weinheim a.d. Bergstraße, Kurpfalz ± 1580). Studeerde in Heidelberg. Van 1604 tot zijn verbanning in 1619 was hij conrector aan de Latijnse school in Kampen. Petrus Engelraven was tot 1619 predikant in Boskoop.
- 2 Landesarchiv Schleswig-Holstein (LASH), abt. 7, nr .5524.
- 3 LASH, abt. 7, nr. 5224–14.
- 4 LASH, abt. 400.1, nr. 136, fol. 55–62.
- 5 LASH, abt. 7, nr. 5524; 'Ziegelhofen in Alten Koge und Dragen Oldenfelde negst an beiden seiten des weges und der schleussen' (11 maart 1624). Mogelijk gaat het om de plaats die op de Topografische kaart van 1888 Feddershof heet, op de grens van Olden Koog en Oldenfelder Koog.
- 6 LASH, abt. 7, nr. 4262.
- 7 LASH, abt. 7, nr. 3116; Genoemd wordt 'den butenteich oder das vorlandt von Trijna Marsch biss nach Evensbüll sich streckundt im Nordstrandt'. Evensbüll op Nordstrandt is in de vloed van 1634 samen met andere grote gebieden aan de westkust verdwenen.
- 8 LASH, abt. 7, nr. 4262.